

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316

А. В. ГОРБАЧОВ

ВИЗНАЧЕННЯ СПОЖИВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті досліджено особливості концепцій та поглядів на споживання в теоріях українських соціологів, таких як І. Франко, М. Туган-Барановський, С. Дністрянський. Розглянуто теорії споживання сучасних українських науковців, таких як Я. Зоська, Т. Петрушина, Є. Суїменко, В. Тарасенко та ін. Завдяки аналізу їх теоретичного надбання можна надати визначення категорії «споживання» в українській соціологічній традиції.

Ключові слова: споживання, суспільство споживання, соціальні зв'язки, українська соціологія.

Нинішній стан нашої соціології визначається, насамперед, загальною ситуацією в країні. Системні зміни в суспільстві своєрідно відображаються в соціології. Причому між основною проблемою суспільства й центральною проблемою соціології існує певна аналогія: і там, і там іде пошук самоідентичності. Українське суспільство напружено, на межі драматизму, шукає своє місце в сучасному світі, усвідомлює для себе, ким і чим воно є у світовому контексті. Виявлення специфіки соціальних практик споживання в кризових та перехідних суспільствах, у яких суспільство споживання перебуває в «зародковому» стані, зокрема в Україні, і визначення міри обґрунтованості застосування концепту «суспільства споживання» для характеристики сучасного українського суспільства є актуальним та необхідним.

Мета статті – проаналізувати категорію «споживання» на теренах української соціології.

Періодизація дослідження споживання в Україні може бути представлена таким чином: протоперіод (І. Франко, М. Туган-Барановський, С. Дністрянський), період марксистської методології та сучасний період (Т. Петрушина, Є. Суїменко, Я. Зоська). Перший етап, етап створення базису соціології споживання в Україні, пов'язаний з будівництвом держави. Другий період – період марксистської методології, за своїм характером є етапом концентрування уваги дослідження споживання в межах конструювання моделей побудови соціалістичного суспільства. Третій етап – це етап сьогодення, який продовжує традиції протоперіоду соціологічних досліджень, але вже з урахуванням теоретичного базису європейської соціології. Для цього етапу характерний синтез досліджень споживання в комплексі більш широких економічних та етнічних досліджень.

Характеризуючи протоетап вивчення споживання, треба відзначити дослідницьку спадщину І. Франка, яка посідає чільне місце в історії філософської, соціологічної, соціально-політичної, економічної думки. Економічні погляди І. Франка відображають досягнення європейських учених і розвиток нових ідей та принципів актуальних на той час проблем. Він перший в українській і один з перших у європейській літературі всебічно й по-справжньому розробляє тему праці, трудової моралі, культури та охорони праці. Праця в розумінні І. Франка – єдине, що здатне творити й вдосконалювати людську душу, вселяти в неї почуття гідності та правди. Водночас І. Франко вважає, що жити лише для праці неможливо, адже, крім неї, існує внутрішнє благо людини, її творче натхнення. Тобто під споживанням І. Франко розумів не тільки матеріальне споживання, а й споживання нематеріального. Розкриваючи теоретичну концепцію революційного переходу від капіталістичних відносин до соціалістичних, І. Франко зазначає, що всесвітня революція поступово знищить сучасний порядок і побудує новий. Під «всесвітньою революцією» він розуміє не всесвітній бунт бідних проти багатих, а великий ряд таких культурних наукових і політичних факторів, які змінять усі тодішні поняття й основу, цілий розвиток якогось народу, повернуть на зовсім інший шлях. Розкриваючи зміст «народної держави», І. Франко зауважує, що за такою програмою свідомі й організовані робітники парламентським шляхом зможуть удосконалити та покращити сучасну державу, яка б не існувала на пануванні одних і гнобленні інших.

Михайло Туган-Барановський – відомий український економіст, громадський діяч, публіцист, один з провідних представників «легального марксизму». Його розуміння споживання можна прослідкувати в поглядах на соціалізм. Перехід до соціалізму М. Туган-Барановський вважав неминучим, оскільки при капіталізмі невелика група людей наживається за рахунок решти численної частини суспільства. Основою соціалізму є ідея про рівноцінність людської особистості, М. Туган-Барановський виділяє три типи соціалізму:

- державний устрій – одиницею господарювання є держава;
- синдикальний – значна роль держави поєднується з автономією виробничих одиниць;
- комунальний – роль держави незначна.

Промислове виробництво у своєму розвитку є циклічним. У його розвитку М. Туган-Барановський виділив дві фази:

- 1) розширення виробництва, посилення попиту на товари;
- 2) завершення формування основного капіталу, що супроводжується перевиробництвом засобів через спад попиту на них.

Виходячи із цього, можна сформулювати розуміння споживання М. Туган-Барановським. Він розглядає споживання на макрорівні – споживання матеріальних ресурсів підприємств та державних структур, які виробляють товари для існування індивіда в соціумі.

Станіслав Дністрянський представляв соціологічну школу права. Діапазон його наукових досліджень був надзвичайно широким: методологічні проблеми теорії держави і права; питання тогочасної практики цивільного права й законодавства, теорії та практики конституціоналізму; ідеї, пов'язані з українським національним створенням держави; розвиток історії української правової культури, звичайного права тощо. Ідеї С. Дністровського щодо безумовного верховенства права над політикою, фундаментальних принципів демократизму, новітнього класичного конституціоналізму, парламентаризму й республіканізму, права націй на самовизначення, утвердження культури як основи суспільного розвитку, «наукової конструкції соціалістичної держави» тільки на ґрунті помірних правових реформ відіграли важливу роль у процесах становлення доктрини конституційного контролю. С. Дністрянський обґрунтував концепцію соціальних зв'язків. Вони, на думку мислителя, пов'язані зі споживанням та історично розвиваються від простих форм, таких як сім'я, рід, плем'я, до складних – народу й держави. Успішність функціонування соціальних зв'язків залежить від якості, соціального характеру норм та природних засад, які діють у тому чи іншому суспільстві. Він доводив первинність права щодо політики, вважав, що політика держави утворюється на основі вже існуючих правових норм суспільного життя. Тому формування споживання як економічної категорії в суспільстві має бути чітко окресленим у межах права. Концепція С. Дністровського ґрунтувалася на засадах географічного детермінізму, тому він звертав особливу увагу на роль природних умов у національному самовизначенні. Територіальний чинник учений розглядав диференційовано, вказуючи, що він з погляду розвитку не тільки впливає на формування етнічного самовизначення, а й визнає економічне становище держави. На думку вченого, маючи свідоме населення та свою територію з міцно побудованою економікою, нація зможе відкрити свій культурний шлях до цивілізації.

Для періоду 1917–1990 рр. в Україні характерний занепад соціологічного знання порівняно з дореволюційним періодом і бурхливим розвитком соціології на Заході. Однак і в межах цього періоду можна виділити різні в цьому плані часові відрізки. Так, у 1920-х рр. спостерігався сплеск дослідницької активності в галузі соціально-політичних і соціально-економічних проблем. У цей період у вітчизняній соціології панував плюралізм думок, теоретичних напрямів і поглядів. Однак невдовзі розпочався процес стрімкого витіснення всіх немарксистських напрямів і розвиток суспільствознавства, що спирався на марксистську методологію. Водночас прикладну соціологію в Україні радянських часів розглядали як необхідну для побудови соціалізму галузь знання, тому досить серйозно розвивали. З 1930 р. радянську соціологію було переорієнтовано на нову теоретичну базу. За основу була взята праця Й. Сталіна «Основні питання марксистської соціології». У ній сформульовано основи офіційної соціальної доктрини, які стали єдиною соціологічною теорією в межах усього СРСР. Усі соціо-

логічні дослідницькі центри були закриті. З 1960-х рр. поступово відновилися прикладні соціологічні дослідження, почалося інституційне відновлення соціології: створено Інститут конкретних соціальних досліджень, ряд соціологічних центрів в містах обласного значення (містах з великими підприємствами). До початку 1990-х рр. статус соціології в нашій країні залишався невисоким, і вона розвивалася переважно як допоміжна емпірична дисципліна.

Дуже цікаве розуміння споживання викладено в праці Т. Петрушиної «Соціально-економічна поведінка населення України в умовах інституційних змін» [5]. Автор розуміє споживання як взаємозв'язок соціального та економічного й виходить з таких положень:

1. Соціальне й економічне належить розглядати як родові і видові поняття. При цьому з позицій загальнометодологічного підходу соціальне виступає як універсальний атрибут життєдіяльності та взаємодії людей у будь-яких сферах, а економічне – як одна з конкретних визначеностей, різновидів соціальної реальності.

2. З позицій конкретно-наукового, соціологічного підходу соціальне, крім іпостасі загального атрибуту людської життєдіяльності, має й іншу, у якій воно постає як соціально-статусна визначеність.

3. З погляду рефлексії повсякденного життя та об'єктивних потреб людей соціальне й економічне є відображенням двох відносно самостійних сфер людської життєдіяльності – соціальної та економічної, що виконують свої специфічні функції.

4. Соціально-економічне є характеристикою інтегрального системного утворення, в якому соціальні та економічні чинники взаємодіють між собою як частини органічного цілого.

5. Поняття соціально-економічного є похідним від поняття соціально-економічних відносин, тобто суспільних виробничих відносин, детермінантне ядро яких становлять відносини власності. У такому розумінні соціально-економічне тотожне матеріальному як об'єктивній даності людського буття, що включає і економічне, і соціальне.

Кожний із зазначених аспектів взаємозв'язку соціального та економічного відповідає певній площині аналізу й має право на існування в науковому дискурсі. Дотримуючись дедуктивної схеми аналізу, автор іде від соціофілософського тлумачення соціального та економічного до розуміння взаємозв'язку соціального й економічного в межах економічної соціології й далі – до аналізу споживчої поведінки, що відображає взаємозв'язок соціального та економічного як органічної цілісності в реальній повсякденній життєдіяльності суб'єкта. Аналіз споживчої поведінки з позицій соціологічного підходу передбачає розуміння її соціальної зумовленості й укоріненості, «соціальності» самих суб'єктів господарювання, урахування різноманітних людських потреб, інтересів тощо. Тому її поглиблений аналіз зумовлює необхідність вивчення соціокультурних і інституційних параметрів господарювання. Адже і культура, і інституціональність, на думку ав-

тора, є важливими атрибутами соціальності, що містить людський субстрат життєдіяльності та взаємодії людей. При цьому культуру можна визначити як якість соціальності, а інституціональність – як її впорядкованість. Тому в межах економічної соціології на перший план виходять проблеми дослідження економічної культури та економічних інститутів як соціальних регуляторів соціально-економічної поведінки.

Євгеній Суїменко та Тетяна Петрушина у своїй праці «Номо есопомікус сучасної України. Поведінковий аспект» [7], спираючись на ідеї вчених, які досліджують проблеми споживання, виділяють три його найважливіших ознаки: раціональність людської діяльності, її прагматичну мотивацію й відносини соціально-економічного обміну. Саме раціональність, що розуміють як розумність, доцільність, обґрунтованість, розважливість, становить основу споживчої поведінки, тобто економічної поведінки як різновиду соціальної поведінки. Осмислити раціональне ядро економічної поведінки неможливо без з'ясування суті раціонального та ірраціонального, співвідношення економічної й соціальної раціональності, а також різних видів і ступенів раціональності. Раціональність (принцип раціональності) є базовою характеристикою споживчої поведінки в загальноісторичному сенсі. Другою ознакою споживчої поведінки є прагматична мотивація діяльності індивіда. Люди у своєму повсякденному житті роблять лише те, що в кінцевому підсумку відповідає їхнім матеріальним і духовним інтересам, що впливає із самої структури діяльності та її націленості на задоволення певних потреб. Прагматичний характер мотивації споживання може виявлятися як у безпосередній, так і в опосередкованій формах. Індивіда можна безпосередньо спонукати до придбання блага, отримання користі, ставлячи в пряму залежність очікувану вигоду від планованих витрат і відповідних дій. Третьою ознакою споживчої поведінки є відносини соціально-економічного обміну, що становлять суть самих соціально-економічних відносин, у які в процесі споживання об'єктивно вступають люди з метою взаємної реалізації своїх інтересів. Ця ознака в соціологічному аналізі посідає важливе місце, оскільки обмінні процеси являють собою соціогенеруючі механізми життєдіяльності особистості та суспільства й концентрують у собі суто соціальні елементи, суто соціальні сторони споживання.

Висновки. Проаналізувавши соціологічну спадщину та нові досягнення соціології в Україні, ми дійшли висновку, що дослідження споживання на теренах української соціології майже ідентично повторює шлях дослідження споживання в Європі [1], але з деякими особливостями: вплив марксистської ідеології на соціологію в минулому й, виходячи із цього, пошук нових соціологічних джерел для створення своєї теорії. Більшість нових теорій в українській соціології за основу бере теорії з культурології, але навіть сьогодні значна їх кількість спирається на марксистську методологію. Що ж стосується стану суспільства споживання в Україні загалом, то воно має деякі спільні ознаки з іншими країнами, але є характерні від-

мінності. Такі відмінності яскраво були вказані Я. Зоською: «На противагу західному суспільству споживання, яке формувалось в умовах достатку, українське суспільство споживання формується в умовах, значно гірших у матеріальному плані порівняно з будь-яким західним суспільством. Це призводить, з одного боку, до відставання й генерує передумови для мімікрійних і симуляційних практик споживання для більшості населення... Активні споживачі є найбільш активними споживачами інформації, користувачами Інтернету... Зв'язок споживацтва з інформаційними потребами та інформаційною сферою свідчить про нову тенденцію: перенесення споживання у віртуальну сферу» [5]. Тому суспільство споживання в Україні будується на засадах, не характерних для європейського суспільства споживання. Такі особливості зазначали й інші дослідники. Для більш глибокого аналізу цих відмінностей надалі необхідні більш глибокі соціологічні дослідження.

Список використаної літератури

1. Горбачов А. В. Еволюція категорії споживання в класичних та посткласичних соціальних теоріях. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Запоріжжя, 2016. Вип. 71. С. 15–22.
2. Горбачов А. В. Споживча поведінка як об'єкт соціології та маркер соціальної нерівності. *Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних контекстах* : матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2016. С. 17–20.
3. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Прага, 1923. 400 с.
4. Дністрянський С. Людина та її потреби в правовій системі. Львів, 1900.
5. Зоська Я. В. Суспільство споживання та соціальні практики споживачів в Україні : монографія. Запоріжжя, 2011. 352 с.
6. Петрушина Т. О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен / Ин-т социологии НАН Украины. Киев, 2008. 544 с.
7. Романів Є. Іван Франко – письменник та економіст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2008. № 624. С. 254–257.
8. Суименко Е. И., Петрушина Т. О. Номо економісус современной Украины. Поведенческий аспект / Ин-т социологии НАН. Киев, 2003. 214 с.
9. Тарасенко В. І. Споживання і споживацтво. Київ, 1988. 150 с.
10. Тарасенко В. І. Соціологія споживання: методологічні проблеми. Київ, 1993. 67 с.
11. Туган-Барановський М. І. Основи політичної економії / автор пер. і вступ. статті С. М. Алушко. Львів, 2003. 628 с.
12. Франко І. Зібрання творів у 50 т. Київ, 1976–1986. Т. 44. 518 с.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2017.

Горбачев А. В. Определение потребления в украинской социологической традиции

В статье исследованы особенности концепций и взглядов на потребление в теориях украинских социологов, таких как И. Франко, М. Туган-Барановский, С. Днестровский. Рассмотрены теории потребления современных украинских ученых, таких как Я. Зоська, Т. Петрушина (Ефременко), Е. Суименко, В. Тарасенко и др. Благодаря анализу их теоретического наследия дано определение категории «потребление» в украинской социологической традиции.

Ключевые слова: потребление, общество потребления, социальные связи, украинская социология.

Gorbachev A. Determination of Consumption in the Ukrainian Sociological Tradition

The current state of our sociology is determined, above all, the general situation in the country. System changes in the society originally displayed in sociology. In addition, the main problem between the society and the central problem of sociology there is a certain analogy and there is a search for identity. Ukrainian society is looking for its place in the modern world for themselves aware of who they is in the global context. Identifying the specific social practices consumption and transitional societies where consumer society is in the «embryonic» state, particularly in Ukraine and Determination of validity applying the concept «consumer society» to characterize the modern Ukrainian society is important and necessary.

The current state of cultural consumption as the Ukrainian economy, politics, and social sphere can be characterized as a transition. This process began with the collapse of the USSR in the late 80's – early 90-ies of XX century.

Culture of consumption, which is typical for the state planned economies and the culture of consumption in market-oriented economies are based on opposite principles. In the first case, the relationship between the production and consumption directive set by the state. The features of the distribution determine the norms and values of consumption and consumer behavior. In a market system of secondary consumption. This sector consumption directly through the market mechanism determines the quantity and quality of product produced indirectly – trends of the productive sector.

In today's Ukraine, market mechanisms of self-regulation are not yet fully in all areas, but the way already meets consumer market types. There is a base for the formation of a new culture of consumption principle the possibility of free consumer choice within available resources. You can trace some of the trends of development.

There are several important features of formation of new consumption culture in Ukraine. First of all this uncertainty directions of reform in the early 90-ies of XX century. The reforms implemented in the country not only without waste transfer model, but also even without precise ideas about how the society should be built. The destruction of elements of the old system occurred faster than the creation of the corresponding new items. This transition is accompanied by a prolonged economic crisis, hyperinflation, falling living standards. The transition period was long, and people – psychologically not ready. This creates a period in consumption of specific events. It creates a temporary consumption pattern, for example, a situation where factory workers wages are not given money and production company.

Purpose of the article – to analyze the category of «consumer» on the territory of the Ukrainian Sociology.

Periodization studies of consumption in Ukraine can be represented as follows: proto-period (I. Franko, M. Tugan-Baranowski, S. Dnistriansky) during the Marxist methodology and modern times (T. Petrushyna, E. Suyimenko, J. Zoska). The first phase, phase of the basis sociology of consumption in Ukraine related to the construction of the state. Second period – the period of Marxist methodology, by its nature, is a stage of concentrating attention study of consumption within the design model of building a socialist society. The third stage – the stage today, which continues the tradition protoperiodu sociological research, but considering the theoretical basis of European sociology. This phase is characterized by a synthesis of research use in combination broader economic and ethnic studies.

Key words: consumption, consumer society, social relations, Ukrainian Sociology.